

ІНФОРМАЦІЙНІ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИСТІТЬ

(ПЕРЕКЛАД УКРАЇНСЬКОЮ ОЛЬГОЙ ГОНЧАРЕНКО (ЗА НАУК. РЕД. СВІТЛАНИ ПОВТОРЕВОЇ) ЗДІЙСНЕНО ЗА: BALEY S. OSOBOWOŚĆ / STEFAN BALEY. – LWÓW: LICEALNA BIBLIOTECZKA FILOZOFICZNA, 1939. – Т. 5. – 36 S.)

Присвячено Степану Балею (1885–1952 рр.) – уродженцю Тернопільщини, відомому українському і польському психологу, педагогу, доктору філософії (1911 р.), члену НТШ (1917 р.), доктору медицини (1923 р.), професору (1927 р.), академіку Польської академії наук, професору кафедри психології виховання Варшавського університету (1928–1952 рр.)

Сфера наукових інтересів – психологія дитини, педагогічна психологія, педагогічна психодіагностика, педагогічна психотехніка, психологія віку дозрівання, експериментальна педагогіка, психологія виховного контакту, суспільна психологія, психологія творчості. Відомі праці: "Психологія виховного контакту" (1931 р.), "Психологія віку дозрівання" (1932 р.), "Нарис психології у зв'язку з розвитком психіки дитини" (1935 р.), "Виховна психологія у нарисі" (1938 р.), "Особистість" (1939 р.), "Шляхи самопізнання" (1947 р.), "Вступ до суспільної психології" (1959 р) та інші.

На зламі ХІХ – ХХ століть структурний підхід стає провідним у науковому пізнанні й у пізнанні сутності людини зокрема. Так, у психології женецького вченого Жана Піаже структура – це система трансформацій, яка має свої власні, суто системні закони, що протиставлені тим, які спираються на властивості окремих елементів, і яка самозберігається або збагачується внаслідок застосування трансформацій, причому останні не виходять за власні межі й не втягують у свої процеси зовнішні елементи. Структурний підхід у вивченні особистості застосовують віденський психопатолог Зігмунд Фройд (у топічній структурі психіки людини є три шари: Воно (Id), Я (Ego), Над-Я (Super-Ego)), німецький персоналіст Вільям Штерн (структура особистості – це єдність у багатоманітності), американський персоналіст Гордон Віллард Олпорт (особистість – це динамічна організація, яка визначає унікальність її взаємодії із середовищем, передусім соціальним), російський вчений Лев Виготський та ін.

Поліфонія теорій особистості притягує українського психолога Степана Балея, але не розчиняє у собі. Він, пам'ятаючи настанову свого вчителя Казимежа Твардовського, крокує до істини шляхом сумлінного і тільки дійсним аргументам доступного дослідження. С. Балея, як і Бреннано та Твардовський, розуміє свідомість як духовну річ, що має свою структуру. Йому властиве вивчення особистості з позицій цілісності. Визначена єдність структури особистості внутрішньо диференційована, передбачає відношення між елементами. При цьому дослідження особистості набуває формального характеру: мова йде про спосіб репрезентації структури особистості у вигляді моделі. Але, водночас, структурне вивчення "Я" особистості С. Балея має суттєву відмінність, що полягає у передбаченні функціональних зв'язків психічних явищ з тілесністю, тоді як важливою передумовою використання мереологічної моделі дослідження Бреннано є розгляд свідомості як замкнутого цілого. Передумовою такої відмінності у поглядах Балея стало осмислення Твардовським психологічних диспозицій тим полем, на якому праця психолога постійно стикається з працею фізіолога, а головним чином, невролога. Тракткування Балеєм особистості як психофізичної єдності пов'язане також із його медичною освітою. Тим самим вчений мав на меті усунути розрив між тілом та душею, які були окремим предметом вивчення відповідно "наук про дух" та наук про природу.

Застосування синтетичних можливостей структурної методології дало змогу вченому наблизитись до пізнання сутності людини. У центрі уваги С. Балея прагнення показати, що пізнання самого себе – це самостійний досвід формування суб'єктивності, мета якого становлення людини як співучасника суспільного буття. С. Балея провокує до розмислів над тим, яким має бути едукативний процес у освітніх інституціях, щоб молода людина на виході із них зуміла потурбуватись упродовж життя про саму себе.

1. Особа і особистість

Спостерігаючи за розвитком мови іноді помічаємо, як деякі слова і терміни, що є спочатку рідковживаними, в певний момент починають з'являтися щораз частіше. Розповсюджуючись в повсякденній мові та на письмі, такі слова згодом стають настільки "модними", що їм навіть починає

загрожувати зловживання без потреби. А оскільки різні слова, якими користується людина, певною мірою борються між собою за право на існування в її мові, то трапляється, що цей термін витісняє на другий план слова, близькі за значенням. У такому випадку вони поєднують свій зміст з їхнім змістом, роблячи своє вживання – принаймні ззовні – зайвим. Сказане нами стосується й терміну особистість.

Назва (вважаємо, що слово "назва" тут слід розуміти як "термін". – *примітка перекладача*) особистість без сумніву пов'язана з особою. У багатьох іноземних мовах слово особа походить від латинського слова "persona" й внаслідок цього воно й звучить подібно: "personne" (по-французьки), "person" (по-англійськи), "Person" (по-німецьки) і т.д. Іноземні назви особистості "personnalite", "personality", "Persönlichkeit" утворені, подібно до того, як відбувається в польській мові, від імені особа. Спочатку латинське слово "persona" позначало маску, яку актори одягали під час гри у театрі. Надалі це значення було змінено. З маски як предмету, що дозволяє надавати людині певного образу, значення слова розширилось до образу людини взагалі: такої, як вона уявляється іншим людям з огляду її гідності з її недоліками і особистими перевагами включно. У такий спосіб з того, що в людині зовнішнє, значення слова "особа" (persona) з часом переноситься на те, що становить її "сутність". У такому значенні цей термін вживали деякі філософи. Так, для Локка особа (persona) – це мисляча та розуміюча сутність, здатна спрямувати свідомість на саму себе. Сучасний (нещодавно померлий) психолог та філософ Вільям Штерн окреслив особу як істоту, котра всупереч множині частин, а також множині часткових функцій творить реальну своєрідну єдність та діє однорідно й доцільно.

Зрозуміло, що значення терміну особистість формується на основі змісту поняття особа. Іноді навіть терміни особа і особистість вживають як взаємозамінні. Однак найчастіше слово "особа" вживається як назва суб'єкта, якому властива певна сукупність рис. Ця сукупність рис і є, власне, особистістю. Таким чином, особистість є чимсь, завдяки чому дану істоту зараховуємо до осіб.

Вище зазначені уточнення й наведені визначення вже в загальних абрисах вказують на зміст, який надається поняттю "особистість" в наші часи. Втім точне визначення змісту і визначення даного поняття виявляються складними. Частково причиною цього є вже згадувана популярність даного поняття. майже Різні люди, послуговуючись цим словом, надають йому дещо відмінного змісту. При цьому озвучуються відмінні точки зору, способи розуміння, інтереси. Повсякденність поняття шкодить його точності. Водночас, у самій популярності не можна вбачати чогось негативного. Оскільки вона є безсумнівним доказом того, що у цьому випадку йдеться про якусь важливу річ, про якісь питання, проблеми, які постійно насуваються, цікаві ширшому загалові, вимагають свого розгляду.

Не викликає сумніву також наступне. Те, що приховується за назвою особистість, є не лише абстрактною понятійною формою, а цілою низкою проблем філософського, психологічного та соціологічного характеру. Це живі проблеми, які цікавлять сучасну людину. Власне, це і є причиною, заради якої варто розглянути поняття особистості докладніше.

2. Визначення особистості

Безперечно, особистість перебуває в зв'язку з психікою людини, з тим, що ми називаємо її душею. При дослідженні людської психіки наявні два протилежних підходи: аналітичний та синтетичний. Перший певним чином поділяє психіку на відносно прості складові елементи, що є елементарними психічними явищами або психічними диспозиціями. В такий спосіб у людини вирізняються сфери інтелекту, почувань і волі, в межах кожної з яких проявляє себе необмежена різноманітність переживань. Визнаються у людини різноманітні здібності й схильності: кмітливість, пам'ять, фантазія, цікавість та ін. Ці ізольовані властивості можуть бути піддані окремим дослідженням та вимірам, незалежно від інших властивостей. Наприклад, можна вимірювати і оцінювати лише одну кмітливість людини, не турбуючись про те, яким є її темперамент й характер. Можна досліджувати її здібність до розрізнення кольорів чи смаків, не цікавлячись її здібністю до комунікації із суспільством.

Утім таке членування психіки людини допустиме лише в певних межах. Надмірне зловживання веде до помилок й однобічності. Забувається про те, що всередині людської психіки будь-які поділи є штучними, що тут все пов'язане між собою, переплітається і навзаєм впливає. Цей зв'язок та взаємопроникнення не мають випадкового й хаотичного характеру. В сфері психіки панує єдність, що ґрунтується на ієрархії. Все в психіці належить до одного і того ж я, яке існує незалежно від змін у психічному русі. Одне і те ж я поперемінно щось собі уявляє, радіє або сумує, прагне і приймає рішення. Всі ці уявлення, почування й рішення групуються навколо певних цілей, до яких індивід прагне різними шляхами. Все, що відбувається у нашій психіці, виходить ніби з одного пункту і до цього пункту повертається. З цієї причини деякі уявляють собі психіку людини як пучок нескінченної кількості променів, які всі проходять через один пункт. Говорячи про особистість, багато дослідників

мають на увазі насамперед цю охарактеризовану вище своєрідну будову людської психіки. Вона визначає те, що людська особа становить – як висловлюється Штерн – багатоедність (*unitas multiplex*).

Підкреслюючи єдність, пануючу у психіці людини, і вважаючи цю рису істотною для її особистості, схилиємось до синтетичного підходу, або як ще його тепер часто називають – цілісного. Цілісність, яку утворює людська особистість, є, як ми бачимо, організованою цілісністю. Вона має своєрідну структуру, яка виявляється у тому, що всі частини підпорядковуються цілісності, існуючи ніби для її послуг і знаходячи в її межах сенс свого існування.

Потрібно зазначити, що сучасна психологія – на відміну від попередньої – обов'язково вимагає звернути увагу на цілісний характер особистості та враховувати це належним чином всюди, де людина є предметом досліджень, а також усякого роду "практичних починань" (виховання, суспільна політика і т. ін.). Так наприклад, наголошується, що пізнання інтелекту конкретної особи не буде плідним й не у великій мірі збагатить наші уявлення про неї, якщо при цьому ми не будемо знати прагнень, які її оживлюють, інтересів, які нею керують, а також ступені витривалості, з якою вона може реалізувати свої рішення. Тому що інтелект у психіці людини є лише певною можливістю, певним засобом, який може бути введений у дію і застосований у той чи інший спосіб лише за допомогою чинників, що знаходяться поза інтелектом. Аналогічно фантазія діє завжди у зв'язку з певними прагненнями і жаданнями людини, а тому відокремлювати її від них можна хіба що тільки у штучний спосіб.

Відповідно до такої точки зору стає зрозумілим, чому поняття характеру, не зважаючи на його безсумнівну важливість, розглядається тепер рідше, поступаючись місцем поняттю особистості. Це відбувається тому, що говорячи про характер, ми часто маємо на увазі лише певну частину людської психіки, яка трактується як нібито щось існуюче саме по собі. Цілісний же підхід, коли йдеться про людину і про те, що є для неї суттєвим, спонукає нас до розгляду її як цілісності без залишку. З цієї точки зору, поняття характеру видається нам менш цінним, оскільки містить в собі лише уламок людської душі.

Дехто з психологів, говорячи про сутність особистості, підкреслюють ще один важливий момент, про який досі не згадувалось. А саме, звертають вони особливу увагу на той факт, що організація особистості має динамічний характер. Динамічність протиставляється статичності. Статичною буває така структура, у якій все доведено до стійкої рівноваги, що виключає рух та зміни. Таким чином, в особистості людини є все по-іншому. В середині неї діють сили і тенденції, які змагаються між собою за перевагу й викликають зміни, що йдуть у різних напрямках. В нормальній психіці ніколи немає повного застою. Саме це ми маємо на увазі, коли говоримо про динамічну структуру особистості.

Рису динамічності підкреслює визначення особистості американського психолога Г. В. Оллпорта, яке зараз процитуємо: "Особистість є динамічною організацією тих психофізичних систем, що містяться в індивіді, які детермінують властивий йому своєрідний спосіб пристосування до оточення".

У даному визначенні є два пункти, що вимагають додаткового обговорення.

По-перше, у ньому йдеться про психофізичну систему. Хтось може стверджувати, що організація особистості властива лише психіці людини, а отже тільки системі її психічних сил. Але численні дослідники підкреслюють той факт, що сукупність психічних властивостей не можна відокремити від тілесної конституції. Людська психіка відображається, принаймні частково, у фізичному вигляді і навпаки, тілесна структура людини обумовлює її психічну основу. Саме з цих позицій згаданий автор, як, зрештою, і багато інших, шукає підстав особистості у цілій людській структурі, що охоплює тіло і душу.

Другий пункт, менш важливий у цьому випадку, це справа пристосовуваності до оточення. Не викликає сумніву, що спосіб пристосовуваності до оточення даного індивіда зумовлюється структурою його особистості, хоча й не є визначеним згори, чи вичерпує така пристосовуваність усі її функції.

У такий спосіб ми завершили огляд найважливіших моментів, що характеризують особистість людини: єдність всупереч різнорідності функцій, підпорядкованість окремих структурних зв'язків загальній для всіх них цілісності і нарешті динамічний характер її структури.

Потрібно зазначити, що деякі автори не однакою мірою підкреслюють окремі моменти особистості, тому існує різниця у визначеннях, в основі яких йдеться все ж таки про ту саму річ.

Втім більш суттєвою є наступна розбіжність, яку ми зустрічаємо також стосовно інших психологічних понять. Так, коли комусь не вистачає "характеру", то ми зазвичай не стверджуємо, що той не має жодного характеру "взагалі". Тільки про те, що той хтось не має "правильного" характеру та має лише те, що називається "поганим" характером. Суспільство визнає певні

приписи, певні норми, які окреслюють бажану структуру характеру. У цьому значенні можна говорити про "ідеальний" характер, який уявляємо собі як бажаний, що, звичайно, у дійсності реалізується тільки частково. Таким чином, деякі схильні вживати слово "характер" лише у цьому ідеальному нормативному значенні, тоді як інші вживають це слово також на означення того, що в даній людині є в даний момент, хоча воно й далеко від ідеалу.

Аналогічно відбувається і з особистістю. Дехто вживає це слово тільки у нормативному значенні. Називають особистістю тільки ідеал людської структури, до якої людина може наближатись, ніколи її не досягаючи. Але цим словом вони не окреслюють реальної, недосконалої психофізичної структури людини. Ми приєднуємось до тих, хто вживає слово "особистість" в обох значеннях, в одному випадку говорячи про ідеальну особистість, а в іншому – про реальну особистість.

3. Структура особистості

Наведене попередньо визначення вказує, що людська особистість має своєрідну будову, структуру. Дехто, з огляду на ці міркування, визначає особистість просто – як структуру. Втім саме лише слово мало про що нам говорить, оскільки не повідомляє, який вид має ця структура. Насправді ми знаємо, що будується вона на певних зв'язках, що існують між окремими функціями або диспозиціями, на їх взаємному своєрідному відношенні. Відтак, виникає запитання, яким чином можна точніше визначити характер цих зв'язків? Що перебуває в основі створеної ними єдності і підпорядкуванні загальній цілісності?

Поняттєвий апарат, який ми можемо використати задля розуміння структури особистості, вперше був запозичений із психології. Це природно, оскільки особистість містить у собі зв'язки і відношення, що стосуються людської психіки. У структурі особистості без сумніву беруть участь різні психічні диспозиції. Серед таких диспозицій можна виокремити, з одного боку, інструментальні, від яких залежить, чого дана особа здатна досягнути. До таких належать різного роду здібності та вміння (інтелект, таланти, спостережливість, пам'ять і т.д.). Їх можна поділити на вроджені та набуті.

Здібностям можна протиставити, з іншого боку, вказівні диспозиції, від яких залежить спосіб використання здібностей. До них належать різноманітні схильності, потреби, тенденції, прагнення. Прагнення, що містяться в інстинктах, є найкращим прикладом вказівних диспозицій. Саме вони надають особистості динамічний характер, про що була мова вище.

Нерідко одна із диспозицій відіграє роль домінуючої диспозиції, такої, яка в межах особистості висувається постійно на перший план, надаючи їй своєрідних рис. Такою домінуючою рисою може бути, наприклад, певного роду захоплення чи також бажання підпорядкувати собі всі інші диспозиції.

У зв'язку із взаємним відношенням різних диспозицій визнаємо за особистістю певні риси, властивості. При ближчому розгляді значення таких рис легко переконаємося у тому, що більшість з них ми отримуємо, власне кажучи, із фізичного світу, застосовуючи їх до психіки у переносний спосіб. Так, наприклад, пластичність є властивістю глини чи воску. Душа людини може бути названою пластичною тільки за аналогією. Таке використання образів з фізичного світу, хоч і не вільне від небезпек, але є зрозумілим з огляду на відсутність наочної структури психічного світу.

Протиставляючи попередньо вказівні диспозиції інструментальним диспозиціям, ми визнали, що у межах особистості одні з них можуть керувати іншими. Так, наприклад, допитливість може керувати увагою. Потім підтвердили у цьому випадку існування відношення керування як одну із форм структурних зв'язків, що виникають між складовими елементами особистості. Думаючи про відсутність унаочнення відношень, що виникають у психічному світі, розуміємо: щоб зорієнтуватись у тому, що відбувається у структурі особистості, часто послуговуємося схемами, які відображають просторові відношення.

Однією із таких просторових схем, яку більш-менш свідомо використовують, є схема кулі. Особистість представляється в образі нібито якогось кулястого тіла. Позитивною стороною цієї схеми є те, що куля має центр, з якого на всі сторони виходять промені. Це добре демонструє відношення, що виникають в особистості, де все зосереджується біля одного "я", яке є наче серединним, центральним пунктом особистості.

Надалі можемо легко уявити кулю, що складається з низки концентричних шарів, одні з яких будуть ближчими до поверхні, інші ж, глибшими, ближчими до центру. Через свою прозорість такі схеми концентричних шарів створюють принадний образ структури особистості. Тому що в ній ми схильні розрізняти шари поверхові і глибші й відділяти те, що є більш центральним від того, що є скоріш на периферії.

Дещо інша просторова схема приходить нам на допомогу, коли говоримо про основні риси особистості. Уявляємо її собі скоріше як конус чи піраміду, маса якої покоїться на конкретній основі.

Можна ще додати, що деякі теорії особистості створюють спеціальні схеми, які цим теоріям найкраще відповідають (наприклад, психоаналітична теорія особистості); однак, не будемо ними займатися докладніше.

4. Розвиток особистості

Кожний з нас розуміє, що структура особистості є такою, якою ми досягаємо її у зрілій людині, вона не існує як щось готове від початку. В момент народження у дитини є лише зачатки особистості, які з часом, за відповідних умов, досягають розквіту. Можна навіть подумати, що людська особистість у момент народження дитини на світ є чистою дошкою ("tabula rasa"), на якій тільки життєвий досвід творить певні форми. Але такий погляд, хоча й мав представників, є хибним. Немовля володіє у своїй психофізичній системі низкою зачатків, які будуть надавати його розвитку певного окресленого напрямку. Ці зачатки є передусім результатом спадковості. Сьогодні ми знаємо напевно, що людина завдячує певним рисам власної психофізичної структури своїм предкам. Задатки цих рис приходять разом з людиною у світ і у спонтанний, "автогенний" спосіб прагнуть до прийняття певної окресленої форми. Утім вроджений характер мають не лише задатки поодиноких рис, але й тенденції до тієї чи іншої форми їх об'єднання між собою і взаємного підпорядкування.

Внутрішньому напрямку розвитку протиставляється зовнішній вплив, що походить від так званого оточення. Вирішальний вплив у цьому процесі має перш за все людське оточення, отже, суспільство, у межах якого дана людина розвивається.

Взаємні відношення спадкових чинників та впливів оточення є досить складними. Певною мірою вони підтримують та доповнюють один одного. Так, наприклад, тенденцію до розвитку мовлення можна вважати вродженою (говоріння дитини). Однак ця тенденція не мала б результату, якби не було людського оточення, яке б цій тенденції постачало матеріал та постійно її підтримувало.

Однак це може доходити й до вільного існування, до егоцентричного представлення дійсності лише з власної точки зору піддається гальмуючому тиску суспільних чинників, які наказують індивіду рахуватись з благом інших і з їх позицією по відношенню до світу.

Задатки, що містяться в людині дають про себе знати досить раннім виникненням у дитини того, що ми окреслюємо як індивідуальність, причому під індивідуальністю розуміємо тут те, що у виразний спосіб відрізняє даного індивіда від інших. Але індивідуальність є лиш однією з більш-менш помітних рис особистості, не будучи ще нею самою.

Прагнучи охопити загальною назвою всі ті елементи психіки, зачатки яких людина приносить з собою у світ, говоримо іноді про первинне наділення людини.

Говорячи про "конституцію" людини, маємо також на думці вроджені чинники, причому йдеться про їх вид і силу (напр. конституція слаба й міцна).

Важливим елементом первинного наділення є інстинкти. В кожному з них міститься певна схильність, що примушує до виконання конкретних дій, важливих для збереження життя індивіда або ж його якості (інстинкт харчування, інстинкт самозахисту, статевий інстинкт та ін.). Слід наголосити, що існує певна різниця між тваринними та людськими інстинктами. У межах тваринного інстинкту окрім схильностей присутній також готовий виконавчий механізм, який дозволяє без попередньої підготовки виконати дію, що задовольняє схильність. Так, птахи в'ють гнізда, а павуки прядуть павутину, не маючи при цьому можливості навчатися в інших тварин. Натомість, у людини вродженою є лише певна схильність, потреба, до способів задоволення яких вона повинна дійти, як правило, тільки шляхом навчання. Навчання ж людині уможлиблює інтелект (разом із пам'яттю), яким вона володіє у вищому ніж тварина ступені. Для цього людині не потрібно бути наділеною готовим виконавчим механізмом, до нього вона зуміє дійти сама, володіючи високорозвинутою здатністю до самостійного навчання. Окрім вродженого характеру не всі інстинкти дають про себе знати у момент народження людини на світ, деякі повинні спочатку дозріти (наприклад, статевий інстинкт).

Наступним важливим елементом особистості, обумовленим конституціонально, але який дуже рано дає про себе знати, є темперамент, його, як правило, складно цілком відокремити від інстинктів. Про нього дає знати життєва енергія людини, кількість якої пов'язана з конституцією людини. Втім до сфери темпераменту зараховують не тільки ступінь постійно витрачуваної психофізичної енергії (рухливість, підприємливість і т.д.), але також спосіб її витрачання, що проявляється в особливій формі перебігу чуттєвих процесів та прагнень: таким чином, окрім їхньої інтенсивності важливими є також темп наростання та тривалості. Взагалі темперамент вважається таким елементом психіки людини, який досить рано дає про себе знати, але тільки у малому ступені піддається впливу оточення, а також тому впливу, який людина може здійснювати сама на себе.

По-іншому відбувається із характером. Він є психічною формою вищого рівня, що не мала ще часу розвинути у малолітньої дитини. Саме на прикладі характеру можна спостерігати, які психічні диспозиції розвиваються самостійно, а які формуються під впливом оточення, як вони координуються між собою, створюють певну структурну цілісність, необхідну для виконання конкретних суспільно необхідних функцій.

Формування характеру без сумніву пов'язане із необхідністю пристосування індивіда до вимог суспільства, в якому він перебуває. Мала дитина, як вже про це було згадано, займає по відношенню до оточення егоцентричну позицію і – що певним чином пов'язане з цим – егоїстичну. Утім суспільство повинно вимагати на користь суспільного блага подолання егоцентризму та егоїзму. Від дитини вимагається, щоб вона поступово вросла в суспільство, цікавилася загальними справами і була здатною до гармонійної співпраці з іншими. Суспільство також вимагає від підростаючої людини, щоб її поведінка набула певної закономірності з тим, щоб оточення могло розраховувати, у певних умовах, на конкретну форму діяльності індивіда.

Отже, щоб задовольнити вимоги суспільства, повинні розвиватися у дитини суспільні почуття, також повинна вона вчитися розуміти зв'язки та залежності, які пов'язують її особу з людським суспільством, з народом і державою. Втім людина повинна досягнути ці зв'язки не лише розумом, але й зуміти підлаштувати під них свої почуття, прагнення і рішення, повинні в ній виникнути ідеал досконалого громадянина, а також воління наблизитись до цього ідеалу. Ця воля буде кристалізуватися у певних принципах поведінки, які дана людина визнає як власні та які будуть належною гарантією її співіснування із суспільством. Це власне й становить характер людини. Як бачимо, він складається однаковою мірою як з інтелектуальних, так і з почуттєвих й вольових елементів, які підпорядковуються один одному та спираються один на одного. Водночас маємо тут приклад такого психічного процесу, який окреслимо як формування цілісності.

Утворення характеру є не єдиним виявом психічної інтеграції. У межах розгляду поняття характеру ми переконалися, що інтеграція психічних елементів, регулюючих відношення людини до суспільства, це певний розвиток особистості, який вимагає надто правильного ставлення індивіда до самого себе. Він повинен узгодити свої бажання із можливостями, які має у розпорядженні. Повинен створити певний ідеал власної особистості, що відповідає задаткам, які містяться у ньому, і прагнути його реалізувати. Втім творення себе відповідно до ідеалу власної особистості вимагає попереднього пізнання самого себе і адекватної самооцінки. Це складна справа, здійснити яку може людина лише на вищому рівні психічного розвитку, а саме тоді, коли перестає бути дитиною й входить у період дозрівання. Саме тоді прокидається у ній з необхідністю здатність до виконання вище означеного завдання.

Нарешті, залишається ще відношення до "світу" як цілісності. Повне формування особистості знаходить свій остаточний вираз у формуванні певного "світогляду", що є рівнозначним відношенню людини до сукупності цікавих для неї проблем. Світогляд не випливає із самих знань людини, хоча й вимагає їх. Він містить завжди виразне відображення "я" індивіда, яке охоплює світ відповідно до власної індивідуальності. Окрім раціональних мотивів, які індивід чітко усвідомлює, певну роль тут відіграють чинники ірраціональні, підсвідомі, або несвідомі.

Деякі психологи надають цим несвідомим чинникам досить вагомого значення у формуванні особистості. Особливо наголошують на цьому представники певної психологічної школи, що зветься психоаналітичною, головним представником якої є віденський психопатолог Зигмунд Фройд. Психоаналітики стверджують, що людина дуже часто не усвідомлює істинних мотивів своїх переконань та вчинків. Окрім свідомих мотивів, можна часто відшукати глибші, несвідомі, та в дійсності справжні мотиви. В основі цих несвідомих тенденцій перебувають, як правило, – на думку психоаналітиків – придушені прагнення раннього дитинства. Витиснені із свідомості вони не перестають існувати, але продовжують діяти у таємний, прихований спосіб. Однак, аналізуючи сни та марення наяву даних індивідів, можемо виявити ці таємні джерела.

Певну схожість зі школою психоаналітиків має школа так званої індивідуальної психології, засновником якої був також віденський психопатолог Альфред Адлер. Представники цієї школи також стверджують, що людина часто не усвідомлює справжньої мети своїх вчинків. В той час як психоаналітики шукають приховані мотиви свідомої людської діяльності головним чином у статевому потязі, прихильники індивідуальної психології наголошують на подоланні кожною людиною почуття нижчості та прагненні до влади. Навіть почувачись слабкою й беззахисною, людина у неясний для неї самої спосіб може прагнути – відповідно до точки зору цієї школи – до підкорення інших людей своїй волі та до здійснення на них впливу; так наприклад, хвороба індивіда може бути засобом привертання до себе уваги інших і примушення їх рахуватися із ним. Таким чином, на думку психоаналізу й індивідуальної психології характер людини і структура її особистості взагалі обумовлені переважно діяльністю цієї прихованої сфери.

Хоча твердження цих двох шкіл є вільними від однобічності й перебільшення, все ж таки висунута ними головна теза про роль у мисленні та діяльності людини мотивів, які чітко нею не усвідомлюються, є безумовно слушною. Задля того, щоб зрозуміти як слід структуру особистості даного індивіда мусимо неодноразово проникати до глибших, несвідомих шарів її психіки, діяльність яких є нею неусвідомленою.

5. Види і типи особистості

Не дивлячись на те, що існують певні риси, повторювані у межах кожної особистості, тобто ті, які свідчать про те, що дана істота визначається як особистість, можуть виникнути значні відмінності між окремими формами її утворення. Це можуть бути різноманітні відмінності. Одні з них стосуються формальної структури особистості, інші – скоріш її сутності. Нашим завданням тепер буде ознайомлення із деякими її видами. Перед цим повинні одразу зазначити, що певні класифікації особистостей збігаються з класифікаціями характерів або темпераментів. Це знаходить своє пояснення у нечіткому визначенні, наданому цим поняттям (про що була вже мова), й частково також у факті, що певні риси характеру або темпераменту займають не рідко домінуюче становище в межах особистості, надаючи їй своєрідного забарвлення.

Спочатку обговоримо поділ особистостей на гармонійних й дисгармонійних. Зрозуміло, що абсолютно дисгармонійна особистість перестала б взагалі бути особистістю, оскільки певний ступінь гармонізації належить до її істотних рис. Однак тут може виникати значна різниця у ступені, який можна окреслити як різний ступінь психічної інтеграції. Трапляється, що у психіці даного індивіда наявні дві сильні тенденції, які намагаються підпорядкувати собі усі інші, однак самі перебувають в антагонізмі одна до одної. Тоді виникає внутрішній конфлікт, що стоїть на заваді гармонізації особистості. Так відбувається тоді, коли хтось належить до так званих чуттєвих натур і одночасно демонструє високо розвинуту соціальну альтруїстичну тенденцію. Тоді йому нелегко прийняти рішення про відмову від власного блага на користь суспільного. Така дисгармонія інколи може набувати трагічного характеру.

Далі можемо розрізнити особистості "пластичну" і "закоснілу". Пластичність особистості залежить певною мірою від віку. Психіка молодої людини легше піддається формуванню, ніж психіка дорослої людини. Але й тут має місце різниця у ступені. Зрозуміло, що надмірна пластичність легко вироджується у безформність, унеможливаючи внаслідок цього з'явлення справжньої особистості. Проте, зрозуміло, що шкідливою є й надмірна закоснілість.

Можемо далі вирізнити певні типи особистості з огляду на більшу або меншу значущість окремих шарів, що складають особистість. У одних може бути найбільш значущою та найкраще організованою сфера дії. У повсякденному житті вони звертають на себе увагу як діячі. Зазвичай цих людей характеризує одночасно сильна воля. В інших переважає сфера інтелекту. До них належать філософи і науковці. Нарешті, у третіх домінує сфера почуттєвих переживань. До цієї категорії належать з-поміж інших митці, в яких крім почуття має бути активною ще й творча фантазія.

Далі можна здійснити поділ особистостей з огляду на вид домінуючих тенденцій, що певною мірою фокусують їх.

З вище зазначеної точки зору можна вирізнити, наприклад, владних особистостей, у яких на перший план висувається тенденція до наказування і керування іншими та яким протиставити можна натури покірні, які охоче підкоряються чужій волі. Поділ людей на керівників та підлеглих наближається саме до наведеної класифікації.

Велику увагу має поділ особистостей на екстравертних та інтровертних. Інтровертів цікавить перш за все власне "я". Вони схильні зосереджуватися на самих собі, відокремлюватися від оточення. Натомість екстравертів характеризує зверненість їх зацікавлень до оточення. Велику схожість з вищенаведеним поділом, запровадженим швейцарським психопатологом Юнгом, має кречмерівська типологія. Кречмер вирізняє з одного боку шизотиміків, які характеризуються складністю у встановленні контактів з іншими людьми, тенденцією до зосередженості на самих собі, нерідко схильністю до певних дивацтв, а деякі у настроях своїх вагаються між нечулістю й вразливістю. Протилежність їм становлять є циклотиміки, яким складно жити відокремлено і які з огляду на це постійно шукають товариства інших. При цьому їх характеризує схильність до оптимізму і ентузіазму, який виявляє себе у живій активності; але іноді у них бувають періоди пригнічення і апатії.

Далі можна здійснити поділ особистостей з огляду на вартості, які в захопленнях, оцінках та прагненнях індивіда висуваються на перший план. Такий поділ запровадив німецький філософ і психолог Шпрангер, говорячи у даному випадку про різноманітні "життєві форми" (Lebensformen). Таких форм або типів Шпрангер вирізнув шість. Перший тип – це теоретична людина. Головною метою її прагнень є розкриття істини. До цієї істини вона намагається дійти за допомогою розуму, з

огляду на це легко схиляється до інтелектуалізму. Економічне чи естетичне добро її цікавить менше. – Економічний тип на перше місце ставить користь, отже, визначається утилітарною настановою, є ощадливим та практичним. Цінними для нього є тільки ті знання, з яких випливають певні практичні результати; нерідко люди даного типу бувають схильними до егоїзму. – В естетичного типу на перший план висуваються враження, які той, хто їх зазнає, формує відповідно до власної індивідуальності. Так відбувається у митців, які будучи здатними до глибоких, хвилюючих переживань, відчувають потребу виразити їх у вигляді якогось твору мистецтва. – Соціальний тип відчуває потребу жити з іншими і для інших. Любов людини є для нього найвищою чеснотою, а суспільне добро він ставить у ієрархії цінностей на перше місце. Представники цього типу є найкращими вихователями. – Владний тип, який зветься також політичним, характеризується прагненням до сили, до переваги над іншими, до нав'язування іншим своєї волі, до наказування. Обговорений нами попередньо тип керівника наближується до владного типу, але різниця між ними полягає у тому, що керівник утримується від вживання засобів насильства, а впливу на інших намагається досягти за допомогою вмовляння. – У релігійної людини на першому місці перебувають релігійні цінності. Любов Бога вона ставить вище, аніж любов людини. Намагається відшукати сенс людського життя на тлі сенсу всього буття.

Класифікації, попередньо обговорені, стосуються нормальних особистостей. Таким чином, нормальним, здоровим особистостям можна протиставити аномальних, хворих особистостей. Ми вже згадували раніше про можливу відсутність гармонії окремих елементів особистості, а також надлишок її пластичності, що можуть надавати особистості аморального відбитку. Низка психічних хвороб може призводити до тимчасового або постійного розкладу особистості. Такі крайні випадки належать до психопатології, тому ми не будемо тут ними більше займатись. Згадаємо лише про цікаві, хоча й не дуже часті випадки роздвоєння особистості. Діється тут так, що дана особа демонструє у фазах, що слідує по черзі, дві цілком відмінні форми поведінки й навіть відмінні риси характеру. Перебуваючи в одній фазі, дана особа зовсім не пам'ятає, що робила в інших фазах, а здатна відтворити тільки те, що відбувалось у фазах, які відповідають нинішній фазі.

Важливими є ті випадки, в яких структура особистості перебуває на межі аномальності. Такі особи – на протигагу до виразно аномальних особистостей – не можуть бути виключені з рамок суспільного життя і відіграють у ньому часом вирішальну роль, хоч переважно негативну.

Принагідно тут згадати про параноїдальних індивідів, які, з одного боку, володіють завищеним почуттям власної цінності, а з іншого – переконанням, що є несправедливо оцінені оточенням. У всьому, що їх оточує, намагаються відшукати знаки і дії, які їх стосуються, і навпаки, які ними самими спрямовані. Тому вони вперто і нерідко у насильницький спосіб охороняють свої явні права, атакуючи при цьому невинних людей.

Іншим прикладом є фанатики, люди, в яких конкретна ідея набуває перебільшеної цінності і які не можуть втриматися від безперервної пристрасної боротьби заради її реалізації, не розбираючись зазвичай із засобами. Важливим є те, що багато фанатиків здатні впливати на маси, збираючи довкола себе безліч прихильників. Важливу роль у історії відіграв релігійний та політичний фанатизм.

6. Про пізнання особистості

Попередньо ми побачили, яку складну структуру має людська особистість. Тому ґрунтовне пізнання її є справою нелегкою. Крім загального розуміння структури людської особистості важливим є її розпізнання, діагноз структури особистості якогось конкретного індивіду. Отже, йдеться про більш точне визначення виду чи типу даної особистості, а також можливих специфічних рис, що характеризують її своєрідну індивідуальність. Це може бути потрібним рівно як у відношенні теоретичному, так і у практичному, життєвому.

Зрозуміло, що таке пізнання може мати різні ступені точності й глибини. Не дивлячись на усілякі намагання, ми не завжди здатні досягти глибин, та й часто для певних цілей вистачає більш поверхового визначення. У будь-якому разі певний ступінь пізнання особистості окремих людей є необхідним для кожного з нас і має здійснюватися нами самими. Йдеться про знайомі нам речі, які не можуть залишатись лише у сфері наукових досліджень. Маємо знати щось про особистість наших друзів, з якими часто спілкуємося. Керівник має знати особистість людей, якими керує. Вчитель повинен пізнати особистість своїх учнів, батьки – власних дітей. Для більшості цілей вистачить звичайного спостереження, пов'язаного зі спілкуванням й опертого на інтуїцію. Бачення поведінки індивідів у різних ситуаціях, слухання того, що говорять, читання того, що пишуть, споглядання результатів їхньої щоденної праці стає підставою для створення нами самими у більш чи менш свідомий спосіб певного образу їхньої особистості. Чим тоншими є наші відчуття, чим проникливішою є наша інтуїція, тим вдалішим буде створений у такий спосіб образ. Доброзичливість чи неприязнь, які відчуваємо до даних осіб, можуть однак легко затьмарити або

приховати нашу здатність до пізнання цих людей. Ми схильні – не усвідомлюючи того – вбачати переваги у тих, кого любимо, і шукати недоліки у тих, до кого ставимось неприязно. Тому вправна, безстороння й не надто поверхова оцінка людських особистостей, сперта на звичайний суспільний контакт, не є чимось буденним.

Там, де необхідним нам видається більш детальний та поглиблений діагноз, можемо скористатися спеціальними розробленими наукою методами.

Одразу потрібно зазначити, що точне пізнання особистості як певної цілісності становить у науці велику складність. Набагато легше при цьому дослідити окремо деякі загальні диспозиції, аніж їх співвідношення при взаємодії. Тому відомі на сьогодні методи мають переважно аналітичний характер. Вони дозволяють досліджувати різні сторони особистості, які лише потім потрібно зібрати у цілісний образ.

У сфері диспозицій, від яких залежить структура особистості, найдосконалішими є нині методи дослідження інтелекту. Для цієї цілі створено низку проб (завдань), які називаються тестами, пов'язаних зазвичай у довші серії, що іменуються шкалами та дозволяють досить точно визначити ступінь загального рівня розумового розвитку даного індивіда. Утім потрібно пам'ятати, що особистість характеризується не лише рівнем інтелекту, але й значною мірою також його видами. Отже, постає питання, чи є це інтелект теоретичний, чи скоріш практичний або технічний; чи самочинний, чи тільки реактивний. Важливим є не лише те, яке питання людина у даному випадку має розв'язати, але й те, наскільки вона здатна до ініціативи, до постановки перед собою конкретних завдань. У цьому місці стикаються між собою здібності та інтереси.

Далі цікавлять нас точні способи дослідження пам'яті, її рівня та видів. Важливим тут є розрізнення механічної пам'яті і пам'яті логічної. Хоча хороша пам'ять є цінною перевагою, якщо підпорядковується інтелектуальній діяльності. Пам'ять надто дріб'язкова, надто механічна може бути навіть перешкодою у цілісному розвитку особистості.

Дуже складним є вимірювання фантазії, зрозумілої як певна творча здібність. Її можна оцінити на підставі цінності її витворів. Отже, порівнювання цінностей є досить складним, оскільки вони нерідко мають нерозмірний характер.

Потреба надати пораду людям, які стоять перед вибором професії, стимулює до пошуку усіляких можливих іспитів, що мають підтвердити існування у людини спеціальних здібностей, необхідних для даної професії. Цим займається психотехніка.

Складними для дослідження є почуттєві та вольові диспозиції, а у зв'язку із цим і характер. Складно у лабораторних умовах викликати одразу і почування і рішення, які хотілось би дослідити, складно також виміряти їх ступінь і силу. Тут ми часто користуємося фізіологічними ознаками, в яких почування знаходять свій вираз (зміна пульсу, дихання і т.д.). Втім ці способи доволі незручні й часто ненадійні там, де у гру вступають найтонші чуттєві переживання.

Останнім часом здійснено спробу винайти способи дослідження характеру. У цьому напрямі зроблено безумовно певний крок уперед, хоча отримані дотепер результати є ще недостатніми. Мабуть, звертатися ми тут повинні не до точних експериментів, здійснених за допомогою спеціальних апаратів, а до планового спостереження за даними індивідами у межах їх спільного проживання.

В Америці останнім часом було також покладено початок вимірюванню "позицій" людини. Йдеться про ставлення індивіда до конкретних проблем, оскільки воно може виражатися у його думках стосовно них. Так досліджено позиції різних людей, наприклад, щодо проблем релігії, раси і т.ін. Дослідження полягає у постановці цілої низки випробуваних попередньо запитань (або тез), що відносяться до даної проблеми, і на які та особа має відповідати "так" чи "ні". Ці відповіді в усій їх сукупності відображають позицію даного індивіда. Тож тепер, підрахувавши позитивні й негативні відповіді, до того ж охарактеризувавши, можливо, ступінь прихильності або неприязні, що заявляється підтвердженням або запереченням деяких конкретних питань, можна сподіватися навіть на кількісне означення позицій.

Для прикладу наведемо кілька запитань зі шкали вимірювання позиції у відношенні до брехні, складені у Закладі психології виховання (У. Ю. П.*).

1. Брехня завжди неприємна, не дивлячись на те, що іноді вона приносить користь.
2. Погано обманювати людей, які нам довіряють і доброзичливі до нас, але поганих людей та наших ворогів можна обманювати.
3. Часто слабший, намагаючись захиститися від сильнішого, мусить обманювати, але цієї брехні не може стерпіти.

* У. Ю. П. – Університет Юзефа Пілсудського. – Офіційна назва Варшавського університету у 1930-ті роки. – Примітка перекладача.

4. Не викликає сорому брехня, озвучена для врятування товариша від покарання.
5. Хто обманює, той шкодить людям, яких обманює, й сам стає гіршим.
6. Потрібно обманювати для того, щоб не засмучувати тих, хто нас любить.
7. Навіть коли обманюємо заради захисту когось від неприємностей, ця брехня врешті-решт

принесе зло і нам, і іншому.

8. Лише нерозумні завжди говорять правду і роблять цим багато зла, мудрі люди завжди обманюють, коли це потрібно.

Широке використання знаходять – особливо в Америці – різного роду анкети. Особливо багато анкет розроблено для вивчення інтересів окремих індивідів у різних галузях. Іноді анкети розробляються настільки широко, що певною мірою охоплюють усю сукупність найважливіших, наскільки це можливо, інтересів і навіть поведінку, тих рис, які мають симптоматичний для особистості характер. Отже орієнтовані вони на те, щоб у межах відповідей отримати образ, певною мірою, цілісної особистості. З огляду на це їх називають іноді "особистісними каталогами" (personality inventory).

Для прикладу наведемо декілька чергових запитань із часто використовуваного в Америці опитувальника Бернґ'ютерна (відповідно до перекладу, поданого у "Polskie Archiwum Psychologii"):

1. Чи часто мрієш?
2. Чи звик самостійно приймати рішення, не чекаючи порад від інших?
3. Чи переходиш на іншу сторону вулиці, щоб уникнути зустрічі з кимось?
4. Чи можеш витримати критику без відчуття себе скривдженим?
5. Чи даєш іноді гроші жебракам?
6. Чи бажаєш спілкуватися із молодшими від себе?
7. Чи часто відчуваєш себе нещасливим?

(Загальна кількість запитань у цьому опитувальнику – 125).

Низка досліджень свідчить про те, що існує зв'язок між зовнішнім виглядом людини та певними рисами її особистості. Так Кречмер, німецький психіатр, стверджував, що згадувана нами попередньо циклотимія поєднується зазвичай із так званою пікнічною, округлою формою тіла, тоді як шизотимія – із астенічною будовою.

Французький вчений Сіро вирізняє чотири типи фізичної будови: мозковий, м'язовий, дихальний, травний. У мозковому типі спостерігається перевага черепу над рештою тіла. М'язовий тип характеризується правильною будовою тіла і значним розвитком м'язів. У дихальному типі домінує грудна клітка, а у типі травному щелепна частина голови й черевна порожнина. Фізичним властивостям окремих типів мають відповідати окремі психічні властивості, на вид яких вказує сама тілесна будова.

Таким чином, пізнання фізичної будови людини може передувати й полегшити встановлення діагнозу особистості.

На сучасному етапі спеціальна увага звертається на залежність певних психічних властивостей людини від системи залоз, що виділяють у кров так звані гормони. Такими залозами є щитовидна, підшлункова, надниркова та ін. Надмірна кількість виділеного до крові гормону чи його нестача може впливати на темперамент. Так, наприклад, гіперфункція щитовидної залози спричинює надмірну збудливість та рухливість. Гіпофункція цієї залози призводить навпаки до уповільнення психічного темпу, а у крайніх випадках – до кретинізму, поєданого з розумовим отупінням.

7. Самопізнання, самооцінка і самоформування

Говорячи про розвиток особистості людини, ми побачили, що у певних межах він відбувається самостійно без свідомих і умисних зусиль окремих індивідів. Відбувається це так само, як і в фізичному плані, коли людина зростає, не думаючи про це і не докладаючи до цього зусиль. Втім цього процесу недостатньо там, де має сформуватись ідеальна особистість. Для того, щоб задатки, які містяться у психіці, могли дійти до повного розвитку і щоб не виникло між ними колізії, кожна людина повинна свідомо й цілеспрямовано турбуватися про них та спрямовувати їхній розвиток належним чином. Умови людського життя є у певному сенсі обмеженими. Людина не може задовольнити усі свої інтереси та дати повну волю усім наявним у ній тенденціям. Вона не може стати в усіх відношеннях ідеальною. Мусить концентрувати свої сили у одному якомусь одному напрямі, в якому бажає зробити велику справу. Повинна прагнути до того, щоб докласти всіх своїх духовних сил, які має у розпорядженні, до праці над однією якоюсь справою і відмовитися від багатьох таких справ, захоплення якими загрожує розсіюванням енергії. Так наприклад, складно бути водночас чудовим лікарем і великим музикантом. Лише за винятками трапляється, що хтось водночас є великим поетом та художником. Найчастіше повна продуктивність у цьому виді

творчості вимагає зречення від іншого виду творчості, яка стає можливою, мабуть, лише як вид аматорства, здійснюваного у вигляді приємного проведення часу.

Звідси постає необхідність намагатися пізнати самого себе та належним чином самого себе оцінити. В цілому це складно. Багато людей переконані у тому, що добре знають самих себе; при цьому вони піддаються численним ілюзіям. Бачать у собі різні переваги, яких не може помітити оточення. Хоча є й такі, котрі себе недооцінюють. Щоб пізнати належним чином самого себе, необхідно інколи відривати свою увагу від того, що відбувається навколо, та направляти її на власне "я". Перебільшений аналіз власної психіки може бути щоправда навіть шкідливим. Він може призвести до сумнівів і до втрати віри у власні сили. Тут потрібна деяка помірність. Однак у цілому люди скоріше мало задумуються над собою, ніж роблять це у перебільшений спосіб.

Ставлячи діагноз самому собі, не легко наважитися на безсторонність. Тому дуже хотілося б дізнатися про те, що інші думають про нас. Взагалі-то, людське суспільство зобов'язує нас бути тактовними. Люди намагаються не вказувати іншим на їх недоліки, щоб їх не образити і не накликати на себе їх неприязнь. Попри те корисно іноді звертатися до приятелів із проханням відвертого вказування на те, що потребує у нас виправлення. Отримавши таку об'єктивну, хоча й доброзичливу, критику з боку інших осіб, легко переконаємося у тому, що маємо певні недоліки, про існування яких не підозрювали.

Важливим далі є намагання вникнути у психіку інших людей і пізнати їх особистості інших. Так само як пізнання самого себе полегшує нам пізнання інших, так і заглиблення у психіку інших людей допоможе нам зрозуміти самих себе.

А тепер ще одна обставина. Безумовно, пізнання самого себе сприяє здійсненню, на раціональній основі, різних наших починань. Однак, з іншого боку, немає більш слушної нагоди для перевірки наших чеснот й виявлення наших же недоліків, як дія. Тому той, хто хоче пізнати справжню цінність власної особистості, повинен потурбуватися про можливість випробувати та загартувати власні сили. У науці та навчанні тепер наголошується на принципі навчання через дію (learning by doing). Це стосується також отримання знання про самого себе.

Аж ніяк не всі види тестів й опитувальників, про які йшлося у попередньому розділі, придатні для вивчення самого себе, не дивлячись на те, що, напевне, є серед них такі форми, які дозволяють самостійно поставити собі діагноз. Та коли йдеться про більш точне пізнання самого себе, існує можливість звернутися до відповідних психологічних чи психотехнічних консультацій, в яких це дослідження може бути виконане. Особливо, коли йдеться про вибір майбутньої професії, така порада, що ґрунтується на точних дослідженнях, може бути дуже корисною.

Чим глибшим та вдалішим є пізнання самого себе, чим більш чесною є самооцінка, тим надійнішою буде основа для самовдосконалення. Певною мірою це вдосконалення буде відбуватися в розумному спілкуванні з самим собою. Людина повинна зуміти сама себе у чомусь переконати, сама себе до чогось спонукати, запалити, але також стриматися у чомусь.

Однак не дивлячись на це контакт з іншими людьми, оскільки полегшує процес самопізнання, має також велике значення і при роботі над вдосконаленням власної особистості. Працюючи над самими собою, ми можемо в інших знайти пораду, допомогу і відповідний взірець. Молода особистість і навіть та, яка має у собі задатки до більшої самодіяльності, у певний момент розвитку охоче спирається на якісь зразки. Образ ідеальної особистості, до якого намагається наблизитися даний індивід, є дуже часто ідеалізованою постаттю осіб, які він зустрічає у своєму оточенні. Повага до даної особи чи навіть її обожнення пробуджує бажання наслідувати, а бажання наслідувати стає рушійною силою, необхідною для опанування самого себе і для цільового формування власної психіки у визначеному напрямі. Але таке наслідування, не дивлячись на користь, яку приносить індивіду, є лише перехідною фазою. Прокидається з часом критицизм навіть у стосунку до колишніх майстрів. В міру того, як структура особистості дозріває й внутрішньо укріплюється, відпадає необхідність подальшої опори на приклади. Людина стає здатною піти власною дорогою. Особистість даного індивіда здійснює тоді єдине у своєму роді, неповторне, добре влаштоване буття, яке, в свою чергу, може стати проміжним взірцем для ще несформованих особистостей.